

476

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

ЧОПИК СОЛОМІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК: 159.923-053.5

**РІВЕНЬ ДОМАГАНЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ДЕТЕРМІНАНТА
ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат дисертації
на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2012

8483

НБ НПУ ім. М.П. Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі психології і педагогіки Інституту педагогіки і психології в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Приходько Юлія Олексіївна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, професор кафедри
психології і педагогіки

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Іванчук Марія Георгіївна,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, професор кафедри
педагогіки та методики початкової освіти

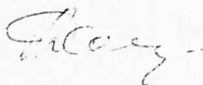
кандидат психологічних наук, старший
науковий співробітник
Пенькова Олена Іванівна,
Інститут психології імені Г.С. Костюка
НАПН України, провідний науковий співробітник
лабораторії психології особистості
імені П.Р. Чамати

Захист відбудеться *19 вересня 2012 р. о 14.00 годині* на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий « 14 » серпня 2012 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Масштабні соціально-економічні перетворення, які відбуваються у нашій державі, неминуче породжують зміни світоглядних позицій громадян, сприяють виробленню нових пріоритетів у всіх сферах суспільного життя, зокрема і в галузі освіти, де нині здійснюється процес гуманізації, що сприяє підготовці молодого покоління до активної участі у соціальних змінах. Це передбачає розвиток особистості, для якої характерними є самостійність у прийнятті рішення, індивідуальна відповідальність, здатність до вибору у різних ситуаціях, усвідомлення своєї неповторності, рефлексивність як вміння критично оцінювати результати своєї діяльності. Названі особистісні якості можуть бути притаманні людині з адекватно високою самооцінкою, яка володіє почуттям власної гідності, здатна ставити перед собою завдання й нести відповідальність за їх виконання. Ці якості є основою розвитку більш інтегрованого психологічного утворення – рівня домагань, який водночас є і детермінантою, і важливим показником особистісного розвитку людини.

Проблема рівня домагань особистості досить плідно вивчалася у зарубіжній психології, що широко представлено у працях Д. Аткинсона, Т. Дембо, С. Ескалони, Дж. Куля, К. Левіна, П. Сірса, Л. Фестінгера, Дж. Френка, Х. Хекхаузена, Ф. Хоппе, М. Юкнаг. Дослідники рівня домагань особистості пов'язують його з особливостями її мотиваційної сфери.

Вчені радянської доби (Л. Бороздіна, Л. Відінська, В. Гербачевський, О. Зінько, О. Серебрякова) при вивченні рівня домагань особливий акцент робили на його зв'язок із самооцінкою, а також в центр досліджень ставилося питання значущості діяльності для розвитку цього психологічного утворення (М. Боришевський, В. Мерлін), аналізувався процес активності особистості, зміст і спосіб здійснення діяльності (особистісна наполегливість, впевненість, здатність до контролю за ситуацією та подіями, самоконтроль) щодо досягнення результату, який би задовольняв рівень домагань (К. Абульханова-Славська).

Проблема рівня домагань вивчалася українськими вченими в контексті формування життєвих цілей (Л. Колесник), у значенні якостей соціальної адаптованості в процесі навчальної діяльності (С. Лісова), у зв'язку з реалізацією життєвих домагань особистості (Л. Лепіхова), разом із самооцінкою як динамічна система (Г. Меднікова), в контексті мотивації досягнення майбутніх вчителів (В. Тимошенко) тощо. Ці дослідження здійснювалися переважно на підлітках та дорослих, тоді як молодші школярі залишилися поза увагою вчених, хоча саме цей вік є сензитивним періодом у формуванні особистості загалом та рівня домагань зокрема. У вітчизняній психології залишаються не з'ясованими питання ролі та місця рівня домагань у структурі особистості молодшого школяра, його взаємозв'язку з іншими особистісними утвореннями. Дослідження цих аспектів проблеми розширює можливості оптимізації процесу особистісного розвитку молодших школярів шляхом формування у них адекватного рівня домагань та врахування його зв'язку з іншими психологічними властивостями. Очевидна актуальність та недостатня розробленість названої проблеми зумовили вибір теми нашого дисертаційного дослідження: **«Рівень домагань як психологічна детермінанта особистісного розвитку молодшого школяра».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дослідження входить до тематичного плану науково-дослідних робіт Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямом «Теорія та технологія навчання і виховання в системі освіти», який затверджено Вченою радою Університету від 24 грудня 2008 р., протокол № 4. Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 6 від 5 березня 2009 року) та узгоджена Міжвідомчою радою Національної академії педагогічних наук з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 3 від 28 квітня 2009 року).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити рівень розвитку, динаміку, гендерні особливості та шляхи формування адекватного рівня домагань молодшого школяра як психологічної детермінанти його особистісного розвитку.

В основу дослідження було покладено *припущення* про те, що адекватний рівень домагань позитивно впливає на розвиток інших утворень особистості молодшого школяра, зокрема таких як самооцінка, мотивація досягнення успіху і навчальна мотивація, статус дитини у класному колективі; психолого-педагогічний супровід, спрямований на розвиток адекватного рівня домагань молодшого школяра, сприяє розвитку його особистісної сфери.

Завдання дослідження:

1. Обґрунтувати теоретико-методологічні підходи до вивчення проблеми рівня домагань особистості в молодшому шкільному віці.
2. Визначити критерії, показники, рівні та особливості розвитку рівня домагань молодшого школяра.
3. Дослідити вікову динаміку, гендерні особливості рівня домагань та його вплив на особистісний розвиток молодшого школяра.
4. Розробити та апробувати програму психолого-педагогічного супроводу формування адекватного рівня домагань молодшого школяра.

Об'єкт дослідження – рівень домагань молодшого школяра.

Предмет дослідження – рівень домагань як психологічна детермінанта особистісного розвитку молодшого школяра.

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження, розв'язання його завдань та перевірки гіпотези було застосовано: *теоретичні методи* дослідження – аналіз та узагальнення психолого-педагогічної літератури, порівняння й узагальнення теоретичних та емпіричних даних; *емпіричні методи* дослідження – спостереження, анкетування, тестування, індивідуальна бесіда, психолого-педагогічний експеримент (констатувальний та формувальний); комплекс психодіагностичних методик для діагностики загального рівня домагань: «Моторна проба» Шварцландера, методика для діагностики рівня домагань до завдань навчального і ненавчального змісту «Три оцінки» А. Липкіної, методика для визначення самооцінки молодшого школяра «Сходінки» С. Рубінштейн, методика «Неіснуюча тварина» М. Друкаревич; для діагностики провідних мотивів та потреб – «Тест кольорових виборів» Л. Собчик; для оцінки бачення дитиною свого статусу у класному колективі – методика «Дерево» Д. Лампена; анкета на визначення навчальної мотивації Н. Лусканової; методи активного соціально-психологічного

навчання з метою формування адекватного рівня домагань молодших школярів. В дослідженні використано *методи математичної статистики*, зокрема комп'ютерної обробки експериментальних даних (кореляційний аналіз за критерієм Пірсона та визначення рівня достовірності за t-критерієм Стьюдента) за допомогою програми SPSS Statistics 18, *методи статистичного аналізу* отриманих даних і якісної інтерпретації результатів дослідження.

Дослідження здійснювалося впродовж 2008–2011 років на базі загальноосвітніх шкіл м. Тернополя №№ 9, 10, 11, 27. Експериментальна вибірка становила 173 особи, з них 94 учні 2-х та 79 – 4-х класів.

Наукова новизна та теоретичне значення дисертаційного дослідження полягають у тому, що:

- *вперше* обґрунтовано рівень домагань як важливу психологічну складову й водночас детермінанту особистісного розвитку молодшого школяра; виділено критерії (здатність особистості ставити мету, адекватну своїм можливостям; вміння враховувати попередні результати діяльності при постановці нових завдань; вміння визначати пріоритети при плануванні діяльності; здатність йти на «розумний ризик»), показники та рівні розвитку рівня домагань молодшого школяра; встановлено особливості проявів рівнів (адекватний, занижений, завищений) домагань молодшого школяра в ситуаціях виконання завдань навчального та ненавчального змісту; досліджено вікові та ґендерні особливості розвитку рівня домагань молодших школярів; визначено зв'язок рівня домагань молодшого школяра із самооцінкою, навчальною мотивацією, баченням дитиною свого місця у класному колективі; здійснено теоретичне обґрунтування, розробку та апробацію програми психолого-педагогічного супроводу розвитку адекватного рівня домагань як психологічної детермінанти особистісного розвитку молодших школярів;

- *розширено та доповнено* знання про рівні та особливості розвитку рівня домагань, його вплив на особистісний розвиток учня; зв'язок рівня домагань з самооцінкою особистості, навчальною мотивацією;

- *набуло подальшого розвитку* знання: про рівень домагань та його місце в структурі особистості; про залежність рівня домагань дитини від соціальної ситуації розвитку; про можливість оптимізації адекватного рівня домагань активними соціально-психологічними методами навчання.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у тому, що підібраний та апробований комплекс психодіагностичних методик, а також розроблена та апробована авторська програма психолого-педагогічного супроводу формування адекватного рівня домагань молодшого школяра, яка включає роботу з дітьми, батьками та вчителями може використовуватися шкільними психологами, студентами-практикантами, психологами різних навчально-виховних закладів. Теоретичні положення та результати експериментального дослідження можуть бути використані у підготовці майбутніх психологів при вивченні таких навчальних курсів: «Вікова психологія», «Дитяча психологія», «Психологічна корекція», «Психологічний супровід дітей з обмеженими функціональними можливостями».

Апробація та впровадження результатів дисертаційного дослідження. Основні теоретичні положення і висновки дисертаційного дослідження доповідалися, обговорювалися та отримали схвалення на: Міжнародній науково-

практичній конференції «Суб'єктно-особистісні виміри психологічної освіти» (Ніжин, 2010), V Всеукраїнській науковій конференції «Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації» (Тернопіль, 2009), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність» (Київ, 2011), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми практичної психології» (Київ, 2012), науково-практичній конференції студентів та молодих вчених «Психологічні проблеми сучасності» (Львів, 2010, 2012); на засіданнях кафедри психології і педагогіки Інституту педагогіки і психології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова; на звітних наукових конференціях викладачів та аспірантів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова та Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка (2009, 2010, 2011рр.) .

Результати дисертаційного дослідження *впроваджено* у навчально-виховний процес підготовки майбутніх психологів у формі навчального спецкурсу «Психологія особистісного розвитку молодшого школяра» та під час викладання курсів «Дитяча психологія», «Психологічна корекція» в Тернопільському національному педагогічному університеті імені В. Гнатюка (довідка № 286-33/ від 12 березня 2012 року) та Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника (довідка №01-08/06-13/437 від 26 березня 2012 року); у формі програми психолого-педагогічного супроводу формування адекватного рівня домагань молодших школярів та тренінгових занять для батьків і вчителів у Тернопільській загальноосвітній школі I-III ступенів № 9 (довідка № 15 від 15 березня 2012 року).

Публікації. Зміст та результати теоретико-експериментального дослідження відображено у 9 одноосібних публікаціях автора. Серед них 5 статей – у науково-фахових виданнях, 4 статті – у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура дисертації. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (215 найменувань, з них 11 – іноземними мовами) на 21 сторінці та 9 додатків на 10 сторінках. Дисертація містить 16 таблиць і 10 рисунків. Обсяг основного тексту дисертації складає 165 сторінок. Загальний обсяг дисертації – 210 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, визначено його об'єкт, предмет, мету та методи, сформульовано гіпотезу та завдання; розкрито наукову новизну та практичну значущість. Наведено дані про апробацію результатів дослідження, впровадження їх у практику, структуру дисертаційної роботи та кількість публікацій.

У першому розділі «Теоретико-методологічні засади дослідження рівня домагань молодшого школяра» здійснено теоретичний аналіз проблеми рівня домагань особистості, висвітлено підходи вітчизняних та зарубіжних вчених до визначення змісту, детермінант та механізмів розвитку даного феномену загалом і на етапі молодшого шкільного віку зокрема; розглянуто взаємозв'язок рівня домагань з іншими психологічними утвореннями особистості.

На основі аналізу літературних джерел показано, що зародження наукового інтересу до поняття рівня домагань відбулося у межах психологічної школи К. Левіна, де вперше було введено терміни «рівень домагань» (Т. Дембо), «ідеальна мета» (Ф. Хоппе), «цільова невідповідність» та «невідповідність досягнення» (К. Левін). Рівень домагань вивчався у зв'язку із ситуацією успіхів та невдач особистості. Американський психолог Дж. Френк вперше описав вплив мотивації та охарактеризував три основні потреби особистості щодо рівня домагань: утримувати домагання на високому рівні, ставити цілі, близькі до реальних та уникати невдач.

Представниками теорії мотивації досягнення (Д. Аткинсон, Д. Мак-Клелланд, Х. Хекхаузен) встановлено, що індивіди, які орієнтовані на досягнення успіху, здатні реально оцінювати свої можливості, успіхи і невдачі, мають адекватний рівень домагань. Із посиленням мотиву досягнення не спостерігається підвищення рівня домагань – перевага швидше надається дещо завищеним, але досяжним цілям.

Рівень домагань пов'язується вченими з метою, яку людина прагне досягнути, розглядається в якості ідеалу, а також як чинник формування життєвих цілей та як показник соціальної адаптованості (Р. Грановська, Л. Колесник, С. Лісова), як один з критеріїв діагностування мотивації досягнення (В. Тимошенко), робиться акцент на особистих домаганнях. П. Горностай вводить поняття «рольові домагання» й акцентує увагу на життєвих домаганнях особистості.

Визначальною для нашого дослідження є думка Р. Бернса про те, що люди самі творять свої домагання і пов'язують їх із певними рисами особистісного розвитку, а також твердження К. Левіна стосовно того, що домагання – це одне із найважливіших утворень особистості, що обумовлює її активність, детермінує афективні процеси, має здатність визначати поведінку людини, формувати риси її характеру.

Здійснено аналіз зв'язку рівня домагань з іншими психологічними утвореннями особистості: самоставленням, вірою у власні сили та здібності, довірою до себе та інших, впевненістю (С. Литова, Г. Ложкін), самоповагою (У. Джеймс), властивостями темпераменту (А. Капустін), мотивацією досягнення успіху та уникнення невдачі (Д. Аткинсон, С. Ескалона, Д. Мак-Клелланд, Л. Фестінгер), ефективністю учбової діяльності (К. Сидоров). Значне місце відводиться аналізу взаємозв'язку рівня домагань і самооцінки. Встановлено, що це різні психологічні утворення, хоч, без сумніву, тісно пов'язані між собою. Рівень домагань може як співпадати із самооцінкою по висоті, так і розходитися (Л. Бороздіна, Л. Відінська, Ст. Куперсміт, Л. Славіна). Їх дивергенцію відображає феномен названий «афектом неадекватності», який є наслідком високих домагань при недостатньо високій самооцінці (Л. Божович, М. Неймарк). В якості підтвердження тісного взаємозв'язку цих конструктів наведено факти зниження домагань при низькій оцінці себе (Б. Зейгарник). Вказано, що за наявності атипових кроків у дослідженні рівня домагань можна судити про неадекватність самооцінки (О. Єрофєєв). Рівень домагань ототожнюється з одним із підвидів самооцінки, зокрема з процесом прогностичного чи перспективного самооцінювання в умовах дефіциту часу та інформації (А. Захарова). Встановлено, що стабільна самооцінка продукує сформований рівень домагань, який мало піддається ситуативним впливам успіху чи невдач (О. Серебрякова). Розходження самооцінки і рівня домагань може

виступити однією із причин дискомфорту в емоційній сфері особистості, а випадки їх співпадання характеризуються самоприйняттям, задоволенням актуальним статусом тощо. Дивергенція рівня домагань і самооцінки спричиняє підвищену тривожність, агресивність, фрустрацію, може провокувати психосоматичні захворювання. Рівень домагань є мотиваційною змінною, яка безпосередньо відображається на продуктивності діяльності особистості.

Теоретично встановлено, що у молодших школярів розвиток рівня домагань тісно пов'язаний з їх самосвідомістю (М. Боришевський) та визначається соціальною ситуацією розвитку: навчання у школі, наявність обов'язків, можливість порівняти себе з однокласниками, ставлення вчителя (Л. Божович, К. Левін), провідною діяльністю (М. Савчин) та психологічними новоутвореннями віку: зростання самостійності, розвиток регулятивних компонентів самосвідомості (Л. Виготський), здатність до планування (Л. Занков, Н. Лобанова, Н. Непомняща, А. Раєв), рефлексії (В. Давидов) тощо. Проте у вітчизняній психології відсутні емпіричні дослідження рівня домагань дітей молодшого шкільного віку, зокрема до завдань навчального та ненавчального змісту.

Обґрунтована актуальність емпіричного дослідження рівня домагань молодших школярів та його зв'язку з їх іншими особистісними утвореннями. Виділено наступні критерії розвитку рівня домагань: здатність особистості ставити мету, адекватну своїм можливостям; вміння враховувати попередні результати діяльності при постановці нових завдань; вміння визначати пріоритети при плануванні діяльності; здатність йти на «розумний ризик» (готовність докладати максимально можливих зусиль для реалізації запланованого).

Теоретичний аналіз дозволив трактувати *рівень домагань як особистісне утворення, яке відображає прагнення людини виконати завдання такого рівня складності на який вона вважає себе здатною і досягти таких результатів, які будуть їй властиві.* У молодшому шкільному віці рівень домагань формується під впливом успіхів і невдач у навчальній діяльності, ставлення вчителя та батьків і відображає потреби та бажання самої дитини.

Здійснений теоретичний аналіз довів необхідність дослідження рівня домагань як психологічної детермінанти особистісного розвитку молодшого школяра, забезпечив можливість підбору комплексу психодіагностичного інструментарію для реалізації поставленої мети.

У другому розділі «Емпіричне дослідження рівня домагань як психологічної детермінанти особистісного розвитку молодшого школяра» викладено методичне обґрунтування та описано організацію констатувального експерименту, висвітлено результати дослідження загального рівня домагань та домагань до завдань навчального і ненавчального змісту, самооцінки, навчальної мотивації та бачення дитиною свого місця в колективі однокласників, а також описано кореляційні зв'язки між цими психологічними утвореннями. Дослідження включало 5 етапів. У констатувальному експерименті вибірка досліджуваних становила 173 особи, з них 94 учні 2-х та 79 – 4-х класів.

На *першому етапі* здійснено дослідження загального рівня домагань за методикою «Моторна проба» Шварцландера. Встановлено, що 37,2 % учнів 2-го та 38 % 4-го класів мають *знижений* рівень домагань. Ці досліджувані завжди

обирали надто легкі завдання. Вибір наступного завдання у них не базувався на попередньому результаті. У такий спосіб діти прагнули уникати невдач, втримуючи домагання на рівні нехай і незначного, але гарантованого успіху. *Адекватний* рівень домагань виявили 47,9 % учнів 2-го і 39,2 % – 4-го класів. Після досягнутого успіху вони обирали складніші завдання, після неуспіху – легні. Цей рівень домагань відображає здатність індивіда розводити ідеальні й реальні цілі та висувати мету, адекватну рівню досягнень. 14,9 % другокласників і 22,8 % четвертокласників продемонстрували *завищений* рівень домагань. Для них було характерним прагнення досягнути кращого результату за попередній, після невдалих спроб намічати для себе завдання більшої складності, що свідчить про неадекватно завищений рівень домагань у порівнянні із їх реальними досягненнями.

Для визначення особливостей рівня домагань молодших школярів до завдань навчального і ненавчального змісту використовувалась методика «Три оцінки» А. Липкіної. Встановлено, що 17 % учнів 2-го та 21,5 % 4-го класів продемонстрували *занижений* рівень домагань стосовно завдань навчального змісту, у 44,7 % другокласників і 51,9 % четвертокласників мав місце *адекватний* рівень домагань. 39,3 % учнів 2-го і 26,6 % 4-го класів відповідно виявили *завищений* рівень домагань.

При вирішенні завдань ігрового ненавчального змісту, *занижений* рівень мали 16 % другокласників і 22,8 % четвертокласників, *адекватний* рівень домагань виявлено у 55,3 % учнів 2-го і 39,2 % 4-го класів, а 28,7 % другокласників та 38 % четвертокласників продемонстрували *завищений* рівень домагань. Отримані результати у цій частині дослідження свідчать про тенденцію до адекватності з віком рівня домагань, особливо до завдань навчального змісту, що відображає здатність четвертокласника реально оцінити складність завдання та свої можливості його вирішити. Адекватний загальний рівень домагань, як і до завдань ненавчального змісту хоч і переважає в досліджуваних четвертого класу, проте відсоток їх значно знижується.

На *другому етапі* дослідження вивчалась самооцінка молодших школярів за методикою «Сходинки» С. Рубінштейн. Встановлено, що *занижена* самооцінка властива 13,8 % другокласників та 25,3 % четвертокласників, *адекватна* – переважає у 38,3 % учнів другого та 44,3 % четвертого класу, *завищена* – у 47,9 % другокласників та 30,4 % четвертокласників. Отримані результати дають підставу стверджувати, що другокласникам властиве некритичне ставлення до себе та до оцінки своєї особистості, схильність переоцінювати себе, бачити в собі тільки хороше. У четвертокласників підвищується вимогливість до себе, спостерігається тенденція до адекватної оцінки себе, що є переконливим свідченням поступального розвитку особистості молодшого школяра.

Порівняльний аналіз рівня домагань і самооцінки молодших школярів засвідчив їх співпадання у 44,7 % другокласників, що переважно припадає на адекватний рівень. У четвертокласників співпадання рівня домагань і самооцінки спостерігається у 34,2 % досліджуваних, частота співпадань найбільша за адекватним та завищеним рівнями цих утворень особистості. Неспівпадання (самооцінка вища за рівень домагань) становило у 35,1 % учнів 2-го класу та 45,6 % 4-го, що свідчить про позитивне ставлення цих дітей до себе, високу оцінку своєї

особистості, але певну обережність у своїх діях, у виборі завдань та постановці планів на майбутнє. У 20,2 % другокласників і 20,2 % четвертокласників рівень домагань є вищим за самооцінку, що свідчить про те, що ці діти недооцінюють свої можливості, або ж низько оцінюють себе, водночас ставлять перед собою високі цілі, обирають складні завдання і в такий спосіб намагаються самоствердитися в очах ровесників і дорослих. Ці дані також підтверджені результатами, отриманими за методикою «Неіснуюча тварина».

На *третьому етапі* досліджувалися провідні мотиви та потреби молодшого школяра як детермінанти цілепокладання за методикою «Тест кольорових виборів» Л. Собчик. Встановлено, що 45,7 % другокласників і 38 % четвертокласників мотивовані на досягнення успіху, мають потребу в активній життєвій позиції, цілеспрямовані. 20,2 % і 24,1 % відповідно дітей обох вікових груп у своїй поведінці керуються мотивом уникнення невдачі. Вони обирають завдання, які гарантують успіх, або ж надто складні завдання, невиконання яких завжди можна пояснити їх складністю. 13,8 % другокласників та 13,9 % четвертокласників мотивовані на утримання позиції на достатньому для них рівні, мають потребу у зрілості позиції. Мотивація емоційної втягнутості та потреба у спілкуванні, яскравих переживаннях властива для 11,7 % учнів 2-го та 10,1 % – 4-го класів. Потребу у відході від реальної дійсності, ірраціональність домагань, суб'єктивізм, індивідуалістичність, емоційну незрілість виявлено у 3,2 % другокласників і 3,8 % четвертокласників, так само як і прагнення до незалежності через протест, негативізм у ставленні до авторитетів, опору зовні (відповідно 3,2 % і 3,8 %). Значно менше дітей другого (1,1 %) і 5,1 % учнів четвертого класу проявляють потребу у спокої, відпочинку. Потребу у послабленні тривоги, прагнення до психологічного і фізичного комфорту виявили 1,1 % другокласників та 1,3 % четвертокласників.

На *четвертому етапі* досліджувалось бачення молодшими школярами свого статусу у системі міжособистісних стосунків з ровесниками за методикою «Дерево» Д. Лампена. Встановлено, що майже однакова кількість досліджуваних 2-го та 4-го класів (9,5 % та 8,9 % відповідно) бачать себе відкритими до спілкування та дружньої підтримки. 24,4 % другокласників і 16,4 % четвертокласників характеризують свою позицію як стійку з перевагою бажання отримувати успіх, особливо не докладаючи при цьому зусиль. 20,2 % учнів другого та 39,2 % – четвертого класів гарно почувають себе у колективі ровесників та вміють налагоджувати контакт з іншими дітьми, а 43,6 % другокласників та 26,6 % четвертокласників мають схильність до лідерства. 1,1 % учнів 2-го класу проявляють сором'язливість, а 1,1 % – замкнутість, 8,9 % учнів 4-го класу більше мотивовані на розваги.

Встановлено, що 8,5 % другокласників для того, щоб зайняти бажаний статус серед однолітків, готові долати перешкоди, докладати чималих зусиль. Тоді як 5,3 % їх однокласників і 13,6 % четвертокласників орієнтовані в майбутньому на спілкування та дружню підтримку. Учні четвертого класу прагнуть мати товарища, відкриті до спілкування з однолітками, готові приймати підтримку та допомогу, проте не усвідомлюють, що для цього потрібно проявляти взаємність. 30,9 % досліджуваних другокласників та 15,2 % четвертокласників хотіли б досягати успіхів, не докладаючи зусиль. З переходом від другого до четвертого класу у

молодших школярів зростає рівень самосвідомості, відповідальності, з'являється почуття обов'язку. Проте 2,1 % другокласників і 21,5 % четвертокласників прагнуть більше часу проводити у розвагах. Переважання такої потреби в учнів четвертого класу виправдане тим, що на них накладається значно більше обов'язків, хатніх справ, кількість домашніх завдань з навчальних предметів, тому часу, відведеного на розваги та відпочинок, їм здається недостатньо. Майже половина учнів другого класу (45,7 %) і 22,8 % – четвертого – мріють про стабільне становище і нормальну адаптацію. А 4,3 % і 26,6 % молодших школярів (другого та четвертого класів відповідно) виявляють бажання у майбутньому бути високо оціненими іншими, бути лідерами. Як бачимо, орієнтація на майбутнє у дітей обох груп дещо різна. Це пов'язано з віковими особливостями та ставленням до них дорослих. Другокласники ще повною мірою перебувають у властивій цьому вікові соціальній ситуації розвитку та провідній діяльності, а оточуючі їх сприймають ще маленькими, тому у своїх мріях, вони уявляють себе зрілими, впевненими, серйозними, успішними. Четвертокласники знаходяться на порозі підліткового віку зі всіма його особливостями, дорослі висувають до них більші вимоги, тому у мріях вони б хотіли звільнитися від цього, більше часу проводити у розвагах.

На *п'ятому етапі* досліджувалася навчальна мотивація молодших школярів (за допомогою анкети на визначення навчальної мотивації Н. Лусканової). Встановлено, що повністю *сформоване* ставлення до себе як до школяра, дуже висока навчальна активність властива 40,4 % учнів 2-го та 27,9 % – 4-го класів. У 25,5 % і 25,3 % досліджуваних обох груп *майже сформоване* ставлення до себе як до школяра, висока навчальна мотивація. Несформоване, але *водночас позитивне* ставлення до школи мають 19,1 % другокласників та 21,5 % четвертокласників, школа приваблює їх більше позанавчальною діяльністю. *Несформованість такого ставлення*, низька навчальна мотивація виявлена у 7,5 % та 17,7 % молодших школярів відповідно. Отримані результати відображають особливості даного віку, сімейні цінності, індивідуальні особливості кожної дитини тощо. Для частини дітей (7,5 % і 7,6 % відповідно) характерне *негативне* ставлення до школи.

Здійснений якісний та кількісний аналіз за допомогою методів порівняльного аналізу, узагальнення та систематизації дозволив виділити три рівні домагань молодших школярів (адекватний, завищений, занижений) і дати їм психологічну характеристику.

Адекватний рівень домагань властивий молодшим школярам, які добре знають себе, свої слабкі і сильні сторони. При виборі завдань орієнтуються на такі, що відповідають їх реальним можливостям, або дещо складніші, часто йдуть на розумний ризик, при невдачі аналізують свою поведінку і роблять висновки. Після успіху намічають для себе вищі, проте реальні цілі. У стосунках з ровесниками проявляють впевненість, повагу, вміють зацікавити інших. Вони легко адаптуються до нового колективу. Вміють розрізняти реальні й ідеальні бажання та потреби, визначати пріоритети. У них переважає адекватна самооцінка та мотивація досягнення успіху.

Завищений (неадекватний) рівень домагань мають ті молодші школярі, які не можуть співставити свої реальні можливості з домаганнями. Невдачі пояснюють впливом зовнішніх обставин, інших людей, складністю завдань, але не шукають

причину в собі. Ці діти після неуспіху ставлять перед собою ще складніші завдання, не аналізують свою поведінку ні в ситуації успіху, ні в ситуації невдачі. У стосунках з однолітками вони прагнуть бути в центрі уваги, всім подобатися, бути лідерами. Часто таке прагнення не підтверджується реальним становищем у колективі однокласників. Вони самостверджуються шляхом недисциплінованості, грубійства, приниження інших, поганих успіхів у навчанні. Для цих дітей характерною є неадекватна самооцінка, переважання мотивації досягнення.

Занижений (неадекватний) рівень домагань мають молодші школярі, які не завжди можуть себе гідно оцінити. Завдання, які вони ставлять перед собою, є надто легкими, проте їх цілком влаштовують. Невдачі сприймаються ними дуже болісно, вони у всьому звинувачують себе, не вірять у власні сили. На уроках рідко піднімають руку, відповідають непевнено. У стосунках з однокласниками ці учні займають пасивну позицію: до них можуть ставитися добре, приймати у компанії, проте такі діти поводиться тихо, майже непомітно. Вони не вміють планувати, визначати пріоритети, не проявляють самостійності, наполегливості та ініціативи. Мотив уникнення невдач домінує над мотивом досягнення успіху. Цілі, які ставлять перед собою, є або недосяжними, або надто легкими. Бояться критики, осуду, зауваження зі сторони інших людей, як дорослих, так і однолітків. Самооцінка у цих учнів буває як адекватна, так і занижена.

Дослідження гендерно-вікових особливостей рівня домагань, самооцінки, мотивації досягнення, навчальної мотивації та бачення дитиною свого місця у колективі однолітків засвідчили, що в учнів-другокласників гендерні відмінності мають місце. У хлопчиків переважає занижений загальний рівень домагань (41,7 %), адекватний рівень домагань до навчальних (41,7 %) та ненавчальних (50 %) завдань, завищена самооцінка (45,8 %) та дуже висока навчальна мотивація (31,3 %). Більшість хлопчиків цього віку прагнуть займати лідерські позиції у класі (43,7 %). Проте у дівчаток другого класу переважає адекватний як загальний рівень домагань (56,5 %), так і рівень домагань до завдань навчального (47,8 %) та ненавчального (60,9 %) змісту, завищена самооцінка (50 %) та дуже висока навчальна мотивація (41,3 %). У досліджуваних четвертого класу гендерні відмінності є чітко вираженими. Для хлопчиків-четвертокласників властивий занижений загальний рівень домагань (43,2 %), адекватний рівень домагань до завдань навчального (56,8 %) та ненавчального (40,9 %) змісту. Цим дітям властива адекватна самооцінка (45,5 %) та низький рівень навчальної мотивації (25 %). Хлопчики цього віку добре знають себе, адекватно оцінюють свої можливості, особливо стосовно конкретно поставлених завдань, проте інколи проявляють непевненість, недооцінюють свої сили. Вони позитивно ставляться до школи, хоча вона цікавить їх більше позанавчальною діяльністю. У 40 % дівчаток цього віку спостерігається адекватний загальний рівень домагань, у 45,7 % – адекватний до завдань навчального та у 45,7 % – завищений рівень домагань до завдань ненавчального змісту. 42,9 % дівчаток властива як адекватна, так і завищена самооцінка, а 68 % – високий рівень навчальної мотивації. Учениці четвертого класу часто переоцінюють себе, свої можливості, це стосується як завдань навчального, так і ненавчального змісту. Вони позитивно ставляться до школи, проявляючи високий рівень навчальної мотивації.

Серед дітей обох статей цього віку має місце мотивація на соціальну активність, спілкування та яскраві переживання.

Кореляційним аналізом встановлено наявність тісних зв'язків у другокласників: між загальним рівнем домагань і рівнем домагань до завдань навчального змісту ($r = 0,706$ при $p \leq 0,01$); між загальним рівнем домагань та рівнем домагань до завдань ненавчального змісту ($r = 0,488$ при $p \leq 0,01$); між загальним рівнем домагань та самооцінкою ($r = 0,529$ при $p \leq 0,01$); загальним рівнем домагань та навчальною мотивацією ($r = 0,769$ при $p \leq 0,01$); загальним рівнем домагань і місцем дитини у колективі ровесників ($r = 0,483$ при $p \leq 0,01$). У четвертокласників ці показники відповідно становили: $r = 0,613$; $r = 0,623$; $r = 0,614$; $r = 0,687$; $r = 0,597$ (при $p \leq 0,01$).

Здійснений кореляційний аналіз отриманих результатів дослідження переконливо довів існування тісного зв'язку між рівнем домагань молодшого школяра і такими провідними утвореннями особистості як її мотиваційна сфера, самооцінка, потреби, це дає підставу стверджувати, що в процесі формування адекватного рівня домагань молодшого школяра здійснюється позитивний вплив і на інші утворення особистості.

Отримані в констатувальному експерименті дані засвідчили необхідність розробки програми психолого-педагогічного супроводу формування адекватного рівня домагань молодшого школяра.

У третьому розділі «Психолого-педагогічний супровід формування адекватного рівня домагань як психологічної детермінанти особистісного розвитку молодшого школяра» теоретично обґрунтовано програму формувального експерименту, спрямованого на розвиток адекватного рівня домагань молодших школярів, розкрито особливості корекційної роботи, подано її зміст та результати.

При плануванні і розробці програми формувального експерименту ми виходили з того, що рівень домагань – це динамічне психологічне утворення, яке піддається впливу. Тому включення молодшого школяра у групові заняття, побудовані з використанням активних методів соціально-психологічного навчання, забезпечить формування адекватного рівня домагань досліджуваних, що сприятиме їх особистісному розвитку, зокрема таких утворень як самооцінка, мотиваційно-потребова сфера, бачення дитиною свого місця у колективі однолітків.

Програма формувального експерименту включала роботу не лише з молодшими школярами, а й передбачала вплив на їх найближче оточення – батьків та вчителів. Формувальний експеримент здійснювався з учнями 2-го і 4-го класів (відповідно 12 і 20 осіб). Було сформовано дві аналогічні за кількістю учасників контрольні групи. Реалізація програми тривала з січня по травень 2011 року.

Програма формування адекватного рівня домагань молодших школярів включала 24 заняття, які проводилися експериментатором під час групи продовженого дня два рази на тиждень, тривалістю 1 година кожне. В роботі з дітьми використовувалася низка методів (ігрові, арт-терапевтичні, проєктивний малюнок, казкотерапія, дискусійні ігри, психогімнастичні та релаксаційні вправи), за допомогою яких досягалася мета програми. Основний методичний інструментарій становили вправи, які передбачали аналіз та пізнання особистістю себе, своїх сильних

і слабких сторін, розвиток впевненості, підвищення самооцінки і рівня домагань, відпрацювання навичок саморегуляції. Заняття об'єднані у 4 тематичні блоки. *Блок «Я»* – спрямований на пізнання дітьми себе, свого зовнішнього та внутрішнього світу, розвиток навичок самопізнання та самоаналізу, формування позитивного ставлення до себе. *Блок «Я серед інших»* передбачав сприяння розвитку у дитини ставлення до себе як суб'єкта спілкування, повноцінної і діяльної особистості, усвідомлення себе у різних соціальних ролях (сина / дочки, учня, товариша) та вироблення навичок відповідної поведінки: розвиток вміння ефективної взаємодії у різних життєвих ситуаціях. *Блок «Мої внутрішні ресурси»* спрямований на подальший розвиток самоаналізу, самопізнання, позитивного ставлення до себе, свого внутрішнього світу, сприяння пошуку внутрішніх ресурсів; підвищення та гармонізацію самооцінки дітей, їх самоповаги. *Блок «Я – творець свого життя»* передбачав усвідомлення дітьми своєї ролі у творенні власного майбутнього; розвиток навичок планування, усвідомлення цінності власного часу, вміння його раціонального використання; вироблення навичок впевненої поведінки і віри у власний успіх тепер та в майбутньому. Заняття проводилися два рази в тиждень тривалістю 1 година кожне.

З метою підвищення психолого-педагогічної культури батьків з ними було проведено тренінгові заняття на теми: «Стилі батьківської поведінки та розвиток дитини» і «Як спілкуватися з дитиною продуктивно», а також здійснювалися виступи на батьківських зборах, проводилися групові та індивідуальні консультації. Тренінгова робота з педагогічним колективом включала теми: «Я вчитель» та «Особливості педагогічного спілкування», а також проводилися виступи на педагогічних радах з аналізом результатів діагностичних обстежень.

На контрольному етапі дослідження нами здійснювалася діагностика розвитку у молодшого школяра рівня домагань, самооцінки та навчальної мотивації після формувальних впливів на них під час реалізації програми формування адекватного рівня домагань. Контрольні заміри здійснювалися за допомогою діагностичного інструментарію, який використовувався у констатувальному експерименті.

Порівняння змін, які відбулися у проявах рівня домагань учасників експериментальної групи до та після участі у заняттях, засвідчив ефективність формувальних впливів. Підвищення рівня домагань детермінувало кількісні (таблиця 1) та якісні зміни у показниках самооцінки і навчальної мотивації.

В учнів-другокласників експериментальної групи відбулися помітні зміни у показниках рівня домагань. Покращення стосуються зменшення на 33,3 % кількості дітей із заниженим рівнем домагань. На 16,7 % підвищилася кількість досліджуваних із завищеним і на 16,6 % із адекватним рівнем домагань. Серед досліджуваних контрольної групи при повторному дослідженні помітних змін не було виявлено. Кількість дітей із заниженим рівнем домагань тут залишилася сталою, проте на 8,3 % зменшилося досліджуваних із адекватним і збільшилося із завищеним рівнем домагань. Серед досліджуваних 4-го класу кількість дітей із заниженим рівнем домагань в експериментальній групі зменшилась на 20 %, а на 15 % зросла із адекватним та на 5 % – із завищеним рівнем домагань, що свідчить про ефективність формувальної програми. Зміни у контрольній групі були значно меншими (таблиця 1).

Таблиця 1.

**Розвиток рівня домагань, самооцінки та навчальної мотивації
учнів 2-го та 4-го класу експериментальної і контрольної груп (у %)
до і після формувального експерименту**

Рівні домагань	Учні 2-го класу						Учні 4-го класу					
	ЕГ			КГ			ЕГ			КГ		
	До експерименту	Після експерименту	Різниця	До експерименту	Після експерименту	Різниця	До експерименту	Після експерименту	Різниця	До експерименту	Після експерименту	Різниця
занижений	58,3	25	33,3	50	50	0	45	25	20	40	35	5
адекватний	25	41,7	16,7	33,3	25	8,3	35	50	10	35	35	0
завищений	16,7	33,3	16,6	16,7	25	8,3	20	25	10	25	30	5
Самооцінка												
занижена	50	16,7	33,3	41,7	41,7	0	40	20	20	35	35	0
адекватна	41,7	58,3	16,6	50	50	0	35	50	15	35	40	5
завищена	8,3	25	16,7	8,3	8,3	0	25	30	5	30	25	5
Навчальна мотивація												
дуже низька	8,3	0	8,3	0	0	0	10	0	10	10	15	5
низька	16,7	8,3	8,4	16,7	16,7	0	25	20	5	20	15	5
середня	33,3	41,7	8,4	41,7	33,3	8,4	45	50	5	50	50	0
висока	25	33,3	8,3	33,3	41,7	8,4	20	25	5	20	20	0
дуже висока	16,7	16,7	0	8,3	8,3	0	0	5	5	0	0	0

Після формувального експерименту на 33,3 % зменшилася кількість другокласників експериментальної групи із заниженою самооцінкою, із завищеною – зросла на 16,7 %. Кількість дітей із адекватною самооцінкою підвищилася на 16,6 %, тоді як серед досліджуваних контрольної групи не виявлено змін у кількісному значенні. Кількість четвертокласників експериментальної групи із заниженою самооцінкою після формувального експерименту зменшилася на 20 % і збільшилася із адекватною на 15 %, а із завищеною – на 5 %. Тоді як серед представників контрольної групи у відсотковому співвідношенні змін не були значущими: на 5 % збільшилося із адекватною і на 5 % зменшилося із завищеною самооцінкою.

В учнів обох вікових експериментальних груп після формувального експерименту виявлено зміни в сторону підвищення рівня навчальної мотивації. Серед другокласників на 8,3 % зменшилася кількість дітей із дуже низькою і на 8,4 % – із низькою навчальною мотивацією. Тоді як на 8,4 % зросла кількість із середньою та на 8,3 % – із високою мотивацією. Серед досліджуваних контрольної групи цього віку суттєвих змін не виявлено, лише на 8,4 % відбулися зміни в показниках середнього та високого рівня. Кількість досліджуваних четвертого класу експериментальної групи після формувальних впливів зменшилася на 10 % із дуже низькою та на 5 % із низькою навчальною мотивацією і по 5 % збільшилося із середньою, високою та дуже високою. Зміни, отримані у контрольній групі під час повторного дослідження є не значущими.

Одержані в результаті формувального експерименту дані були статистично оброблені за допомогою програми SPSS Statistics 18. Оцінка достовірності відмінностей у проявах рівня домагань, самооцінки та навчальної мотивації підтвердила ефективність програми формувального експерименту.

Порівняльний аналіз результатів формувального експерименту, отриманих на досліджуваних експериментальної групи, є переконливим підтвердженням *ефективності* розробленої та апробованої програми формування адекватного рівня домагань молодших школярів, її позитивного впливу на їх особистісний розвиток.

Отже, здійснене нами емпіричне дослідження підтверджує теоретичне положення багатьох провідних вчених-психологів про взаємовплив на формування особистості рівня домагань, самооцінки, мотивації, статусу дитини у колективі ровесників, а значить і детермінацію особистісного розвитку молодшого школяра його рівнем домагань. Загалом можна констатувати, що розроблена нами програма психолого-педагогічного супроводу формування адекватного рівня домагань є програмою особистісного розвитку молодших школярів.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та експериментальне дослідження проблеми рівня домагань як психологічної детермінанти особистісного розвитку молодшого школяра. Визначено особливості становлення у молодших школярів загального рівня домагань та домагань до завдань навчального та нелекційного змісту. Досліджено взаємозв'язок рівня домагань молодших школярів із самооцінкою, навчальною мотивацією, баченням дитиною свого статусу у колективі ровесників. Розроблено та апробовано програму психолого-педагогічного супроводу формування адекватного рівня домагань молодших школярів, яка водночас є програмою їх особистісного розвитку.

1. Аналіз теоретико-методологічних підходів до проблеми рівня домагань засвідчив, що вперше наукова увага до нього була звернена у психологічній школі К. Левіна, де було введено сам термін «рівень домагань» і сформульовано основні наукові закони його формування. Рівень домагань вивчався у зв'язку із ситуацією успіхів та невдач особистості. У зарубіжній психології рівень домагань особистості переважно пов'язується із особливостями її мотиваційної сфери. Для вітчизняної психології найактуальнішою виступає проблема взаємозв'язку рівня домагань та самооцінки особистості. Теоретичний аналіз дозволив трактувати *рівень домагань як*

особистісне утворення, яке відображає прагнення людини виконати завдання такого рівня складності на який вона вважає себе здатною і досягти таких результатів, які будуть її влаштовувати.

2. Основними критеріями рівня домагань є: здатність ставити мету, адекватну своїм можливостям; вміння враховувати попередні результати діяльності при постановці нових завдань; вміння виставляти пріоритети при плануванні діяльності; здатність йти на «розумний ризик» (готовність докладати максимально можливих зусиль для реалізації запланованого). Теоретичними дослідженнями встановлено, що рівень домагань молодшого школяра визначається успіхами й невдачами у навчальній діяльності та його статусом у класному колективі. Діти, які показують високі результати у навчальній діяльності, мають хороші стосунки з однолітками демонструють адекватно високий рівень домагань, у них успіхи у навчанні та уявлення про себе взаємопов'язані. Значний вплив на особистісний розвиток молодшого школяра загалом і рівень його домагань зокрема має особистість вчителя, його ставлення до учнів. Підтримка, допомога, віра в сили дитини з боку вчителя сприяє її особистісному розвитку, підвищує впевненість, стимулює бажання працювати і отримувати позитивні результати. Байдужість, зневага, приниження виступають механізмом, що формує пасивну, безініціативну особистість молодшого школяра, мотивовану на уникнення невдач. Аналогічний вплив має і ставлення батьків, стиль сімейного виховання, психологічна атмосфера у родині.

3. Емпіричним дослідженням встановлено відсутність суттєвих відмінностей у характеристиках рівня домагань досліджуваних 2-х та 4-х класів. Більшість дітей обох вікових груп демонструють адекватний та дещо занижений рівень домагань. Другокласники висувують дещо вищі вимоги до себе при виконанні завдань навчального змісту, ніж учні 4-х класів. Вони ставлять перед собою завдання, які відповідають їх реальним можливостям, а часто й перевищують їх, що свідчить про бажання добитися успіху у провідній діяльності. Четвертокласники майже однаковою мірою демонструють адекватний та завищений рівень домагань до завдань ненавчального змісту, що є свідченням наближення підліткового віку, коли навчальна мотивація, бажання отримати хороші оцінки та схвалення вчителя поступаються місцем позашкільним інтересам, мотиву спілкування з ровесниками тощо. В учнів другого класу спостерігається переважання завищеної самооцінки, вони ще не вміють критично оцінювати себе, ставлення до себе у них формується під впливом ставлення до них інших, особливо батьків та вчителів. В учнів четвертого класу спостерігається рівномірний розподіл всіх рівнів самооцінки (занижена, адекватна, завищена), вони вже мають власні критерії оцінки себе, більшості з них має місце співпадання рівня домагань та самооцінки, що є важливим показником їх особистісного розвитку. У досліджуваних обох вікових груп переважає мотивація досягнення успіху.

4. У другокласників рівень домагань найтісніше корелює з навчальною мотивацією та рівнем домагань до завдань навчального змісту, а у четвертокласників – з навчальною мотивацією та рівнем домагань до завдань ненавчального змісту. Статистично значущим в обох вікових групах є зв'язок рівня домагань із самооцінкою, мотивацією досягнення, баченням дитиною свого місця у колективі ровесників, що дозволяє говорити про взаємодетермінацію рівня домагань

та особистісного розвитку молодших школярів. Кореляційний аналіз отриманих результатів дослідження переконливо довів існування тісного зв'язку між рівнем домагань молодших школярів і такими провідними утвореннями особистості як її мотиваційна сфера, самооцінка, потреби та баченням дитиною свого статусу у колективі ровесників. Це дає підставу стверджувати, що в процесі формування адекватного рівня домагань молодших школярів водночас здійснюється позитивний вплив і на інші утворення особистості, якими є названі вище.

Аналіз гендерно-вікових особливостей рівня домагань та інших досліджуваних психологічних властивостей засвідчив наявність таких відмінностей в учнів-другокласників. У хлопчиків переважає занижений, а у дівчаток – адекватний загальний рівень домагань. Для другокласників обох статей властивий адекватний рівень домагань до завдань навчального та ненавчального змісту, завищена самооцінка та висока навчальна мотивація. Четвертокласники-хлопчики мають нижчий рівень домагань (як загальний, так і до завдань навчального та ненавчального змісту), ніж дівчатка. У дітей обох статей є розуміння необхідності власних зусиль для досягнення бажаного результату, що свідчить про розвиток їх самосвідомості. У дівчаток більш вираженою є мотивація досягнення успіху, а у хлопчиків – мотивація уникнення невдач.

5. Теоретичною основою для розробки програми психолого-педагогічного супроводу розвитку адекватного рівня домагань молодшого школяра слугували: загальні принципи особистісно-орієнтованого підходу до розвитку особистості дитини цього віку; положення про можливість якісних змін певних сторін особистості за короткий час засобами активного соціально-психологічного навчання. Програма враховувала усі зазначені вимоги і включала наступні тематичні блоки: блок «Я» (пізнання дітьми себе, свого зовнішнього та внутрішнього світу, розвиток навичок самопізнання та самоаналізу, формування позитивного ставлення до себе); блок «Я серед інших» (сприяння розвитку у дитини ставлення до себе як суб'єкта спілкування, повноцінної і діяльної особистості, усвідомлення себе у різних соціальних ролях); блок «Мої внутрішні ресурси» (подальший розвиток самоаналізу, самопізнання, позитивного ставлення до себе, гармонізацію самооцінки дітей, їх самоповаги); блок «Я – творець свого життя» (усвідомлення дітьми своєї ролі у творенні власного майбутнього, розвиток навичок планування, вироблення навичок впевненої поведінки і віри у власний успіх тепер та в майбутньому).

Встановлено, що психолого-педагогічний супровід сприяє розвитку адекватного рівня домагань молодших школярів, за умови комплексного впливу на них з боку вчителів та батьків, які мають володіти психолого-педагогічною культурою. Ефективність програми розвитку адекватного рівня домагань молодших школярів підтверджена якісними та кількісними змінами у самооцінці, навчальній мотивації та рівні домагань досліджуваних експериментальних груп обох класів, а також зміною їх особистісних утворень та поведінкових проявів, що виражається у підвищенні їх впевненості, ініціативності, активності, самостійності, вміння висловлюватися, налагоджувати ефективну комунікацію, проявляти повагу до інших. Діти навчилися краще встановлювати причинно-наслідкові зв'язки життєвих подій, усвідомлювати обумовленість свого майбутнього власними діями та вчинками, планувати та визначати шляхи досягнення запланованого. Зафіксовано

вміння досліджуваних ставити перед собою мету і визначати шляхи її досягнення, враховуючи наявні та необхідні ресурси, час, затрати тощо. Все вищесказане дозволяє говорити про те, що формування адекватного рівня домагань молодших школярів є важливою детермінантою їх особистісного розвитку.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів зазначеної проблеми. Перспективою подальших досліджень є глибше вивчення факторів, які зумовлюють низький рівень домагань, а також вплив рівня домагань на життєві досягнення особистості.

Список опублікованих праць за темою дисертації

1. Боднар С. В. Рівень домагань як показник особистісного розвитку молодшого школяра / С. В. Боднар // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: матеріали звітно-наукової конференції викладачів університету за 2008 рік, 5–6 лютого 2009 року / Укл. Г. І. Волинка, О. В. Уваркіна, О. П. Симоненко, О. П. Ємельянова. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – С.16–18.
2. Боднар С. В. Рівень домагань особистості як проблема психологічних досліджень / С. В. Боднар // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер.12. Психологічні науки: Збірник наукових праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова. – 2009. – №28 (52). – С. 49–56.
3. Боднар С. В. Рівень домагань, самооцінка і розвиток особистості / С. В. Боднар // Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: матеріали V Всеукраїнської наукової конференція. – Ч.1: педагогіка, психологія, мовознавство. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 91–92.
4. Боднар С. В. Психологічна характеристика розвитку рівня домагань у молодшому шкільному віці / С. В. Боднар // Актуальні проблеми психології: Екологічна психологія: Збірник наукових праць / За ред. С. Д. Максименка. – Т. 7. – Вип. 24. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – С. 16–24.
5. Боднар С. В. Психологічні особливості рівня домагань, самооцінки і навчальної мотивації молодших школярів / С. В. Боднар // Вісник післядипломної освіти: Збірник наукових праць / Ун-т менедж. освіти НАПН України, редкол.: О. Л. Ануфрієва [та ін.]. – К., 2010. – Вип. 1 (14), ч. 2: Психологія / голов. ред. В. В. Олійник. – 2010. – С. 29–37.
6. Боднар С. В. Гендерні особливості самооцінки та рівня домагань молодших школярів / С. В. Боднар // Психологічні проблем сучасності: Тези VII науково-практичної конференції студентів та молодих вчених. – Львів, 2010. – С. 5–6.
7. Боднар С. В. Взаємозв'язок самооцінки і рівня домагань як показник особистісного розвитку молодшого школяра / С. В. Боднар // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: збірник наукових праць/ Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка; редкол.: В. І. Судаков [та ін.]. – К.: Логос, 2011. – Т. 4: Спецпроект: «Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність» з нагоди 85-ї річниці від дня народження фундатора вітчизняної історико-психологічної науки В. А. Роменця. Вікова та педагогічна психологія – С. 15-23.
8. Чопик (Боднар) С. В. Розвиток рівня домагань як передумова становлення особистості молодшого школяра / С. В. Чопик // Проблеми сучасної

психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка, НАПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 15. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – С. 760–770.

9. Чопик (Боднар) С. В. Особливості побудови програми формування адекватного рівня домагань молодших школярів / С. В. Чопик // Психологічні проблеми сучасності: Тези ІХ науково-практичної конференції студентів та молодих вчених. – Т. 2. – Львів, 2012. – С. 86–88.

АНОТАЦІЇ

Чопик С. В. Рівень домагань як психологічна детермінанта особистісного розвитку молодшого школяра. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ. – 2012.

Дисертаційне дослідження присвячене вивченню рівня домагань як психологічної детермінанти особистісного розвитку молодшого школяра. У роботі представлено теоретико-методологічні підходи до вивчення рівня домагань молодших школярів, здійснено аналіз поняття «рівень домагань» представниками різних психологічних шкіл, виділено критерії та показники рівня домагань, обґрунтовано його роль у розвитку особистості молодшого школяра.

Встановлено, що з переходом від другого до четвертого класу спостерігається зниження рівня домагань, самооцінки та навчальної мотивації молодших школярів. Експериментально з'ясовано, що рівень домагань тісно корелює з самооцінкою, мотивацією досягнення, провідними потребами, навчальною мотивацією, баченням дитиною свого статусу у колективі ровесників.

Обґрунтовано, розроблено та апробовано програму психолого-педагогічного супроводу формування адекватного рівня домагань, яка передбачала роботу з дітьми, батьками та вчителями. Доведено, що залучення дітей до занять, спрямованих на пізнання себе і формування адекватного рівня домагань, сприяє їх особистісному розвитку.

Ключові слова: рівень домагань, самооцінка, навчальна мотивація, мотивація досягнення успіху й уникнення невдач, особистісний розвиток, завдання навчального і ненавчального змісту.

Чопык С. В. Уровень притязаний как психологическая детерминанта личностного развития младшего школьника. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев. – 2012.

Диссертация посвящена изучению уровня притязаний как психологической детерминанты личностного развития младшего школьника. В работе разработана и апробирована программа психолого-педагогического сопровождения развития адекватного уровня притязаний младших школьников, которая одновременно является программой их личностного развития.

На основе теоретического анализа литературы установлено, что уровень притязаний является личностным образованием, которое отражает стремление человека выполнить задание такого уровня сложности, на который он считает себя способным и достичь таких результатов, которые будут его устраивать. Выделены критерии и показатели уровня притязаний, а также обоснована его роль в развитии личности младшего школьника.

Эмпирическим исследованиям не было установлено существенных различий в характеристиках уровня притязаний испытуемых 2-х и 4-х классов. Большинство детей обеих возрастных групп демонстрируют адекватный и несколько заниженный уровень притязаний. Второклассники выдвигают несколько высшие требования к себе при выполнении заданий учебного содержания, чем ученики 4-х классов. Они ставят перед собой задачи, которые соответствуют их реальным возможностям, а часто и превосходят их, что свидетельствует о желании добиваться успеха в ведущей деятельности. Учащиеся четвертых классов демонстрируют адекватный и завышенный уровень притязаний к задачам внеучебного содержания, что свидетельствует о приближении подросткового периода, когда учебная мотивация, желание получить хорошие оценки и одобрение учителя, уступают место внешкольным интересам, мотивам общения со сверстниками. У учеников второго класса наблюдается преобладание завышенной самооценки: они еще не умеют критически оценивать себя, отношение к себе у них формируется под влиянием отношения к ним других, особенно родителей и учителей. У учеников четвертого класса отмечается равномерное распределение всех уровней самооценки (заниженная, адекватная, завышенная): они уже имеют собственные критерии оценки себя; большинству из них присуще совпадение уровня притязаний и самооценки, что выступает важным показателем их личностного развития. У исследуемых обеих возрастных групп преобладает мотивация достижения успеха.

Установлено, что среди второклассников гендерные различия имеют место. У мальчиков второго класса преобладает заниженный, а у девочек – адекватный общий уровень притязаний. Большинство мальчиков этого возраста стремятся занимать лидирующие позиции в классе. Для представителей обоих полов присущ адекватный уровень притязаний к задачам учебного и внеучебного содержания, завышенная самооценка и высокая учебная мотивация. В четвероклассников такие различия четко выражены. Мальчики демонстрируют низший уровень притязаний (как общий, так и к задачам учебного и внеучебного содержания), чем девочки. У детей обоих полов повышается понимание необходимости собственных усилий для достижения желаемого результата, что свидетельствует о развитии их самосознания. У девочек более выраженной является мотивация достижения успеха, а у мальчиков – мотивация избегания неудач.

Корреляционный анализ полученных результатов исследования убедительно подтвердил существование тесной связи между уровнем притязаний младших школьников и такими ведущими образованиями личности как ее мотивационная сфера, самооценка, потребности и видение ребенком своего статуса в коллективе сверстников. Это дает основание утверждать, что в процессе развития адекватного уровня притязаний младших школьников одновременно оказывается положительное влияние и на другие образования личности.

Программа психолого-педагогического сопровождения формирования адекватного уровня притязаний младших школьников основана на общих принципах личностно-ориентированного подхода к развитию личности ребенка этого возраста, положениях о возможности качественных изменений определенных сторон личности за короткое время средствами активного социально-психологического обучения. Установлено, что психолого-педагогическое сопровождение способствует развитию адекватного уровня притязаний младших школьников, при условии комплексного воздействия на них со стороны учителей и родителей, которые должны обладать психолого-педагогической культурой. Эффективность разработанной программы обусловлена качественными и количественными изменениями в самооценке, учебной мотивации и уровне притязаний исследуемых экспериментальных групп обеих возрастных категорий, а также изменением их личностных свойств и поведенческих проявлений, выражается в повышении уверенности, инициативности, активности, самостоятельности, умение высказываться, налаживать эффективную коммуникацию, проявлять уважение к другим, планировать. Все вышесказанное позволяет говорить о том, что формирование адекватного уровня притязаний младших школьников является важной детерминантой их личностного развития.

Ключевые слова: уровень притязаний, самооценка, учебная мотивация, мотивация достижения успеха и избегания неудач, личностное развитие, задачи учебного и внеучебного содержания.

Chopyk S. V. Level of aspiration as a psychological determinant of personality development of younger pupils. – Copyrighted.

The dissertation for obtaining of the scientific degree of the Candidate of the Psychological Science with the specialization 19.00.07 – pedagogical and age psychology. – Dragomanov National Pedagogical University, Kyiv. – 2012.

The thesis is devoted to studying the psychological level of aspiration as psychological determinant of personality development of younger pupils. In the paper presented theoretical and methodological approaches to the study of level of aspiration of younger pupils, analyzed the concept of "level of aspiration" represented by different psychological schools, selected criteria and indicators of level of aspiration, justified its role in personality development of younger pupils.

It is found that during transition from second to fourth grade level of aspiration, self-esteem and academic motivation of junior schoolchildren are decreased. Experimentally found that level of aspiration is closely correlated with self-esteem, achievement motivation, leading needs, academic motivation, vision of a child of their status in the team peers.

Proved, developed and tested program of psycho-pedagogical support of adequate level of aspiration, which include the work of children, parents and teachers. It is proved that involving children in activities aimed at self-discovery and formation of adequate level of aspiration, promotes their personal development.

The key words: level of aspiration, self-esteem, academic motivation, motivation to achieve success and avoid failure, personal development, job training and extracurricular content.

НБ НПУ

100154040

Підписано до друку 19.06.2012. Формат 60x90/16
Папір друкарський. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 0,9.
Тираж 100 прим. Зам. №30

Видрук оригінал-макету:
Редакційно-видавничий відділ
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка,
46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2